

Kovács István

Egy bizánci iskoláskönyv?*

Jelen dolgozat tárgya egy, a XIV. század második felében írt görög nyelvű kódex, amely nagy valószínűséggel rétorikai tanulmányokhoz szolgálhatott segédkönyvként. A kézirat jelenleg a British Libraryban található *Harley 5735* jelzettel, az első ismert tulajdonosa az Agen-i Jezsuita Kollégium volt a XVII. században.¹

A könyv 144 *folium*ból áll. A British Library katalógusa szerint papírból készült, Francesco Bianchi azonban kevert kéziratként említi: pergament és papírt is felhasználtak hozzá.² A kódex mérete 213 x 128 milliméter, jelenlegi kötése pedig a XIX. században készült a British Museumban. A könyv írásképén több kéz nyoma is felismerhető, minden bizonnyal több másoló dolgozott a szövegen.

A kézirat elsősorban rétorikai szövegeket tartalmaz, de mintha a szövegek válogatásánál az ismeretlen szerkesztő kiemelt hangsúlyt fektetett volna a levélírásra. A kódex tartalma:

* A tanulmány az OTKA NN 104456 jelzetű pályázat támogatásával készült.

¹ C. E. Wright: *Fontes Harleiani. A Study of the Sources of the Harleian Collection of Manuscripts preserved in the Department of Manuscripts in the British Museum.* London 1972, 47. Vö. f 1r.

² F. Bianchi: *Une recherche sur les manuscrits à cahiers mixtes.* *Scriptorium* 48 (1994) 259–286.

- Theophylaktos Simokattés levelei (ff 1^r–8^v)³
- II. ciprusi György patriarcha *Mythoi, Diégéseis és Éthopoia* című műveinek részletei (ff 9^r–12^v)⁴
- Libanios levelei (ff 13^r–83^v)⁵
- Synesios levelei (ff 84^r–129^v)⁶
- Lykophrón *Alexandrájához írt kommentárok* (ff 130^r–135^v)
- egy ismeretlen költő szöveghez írt kommentárok (ff 136^r–142^r)
- történelmi események felsorolása évszámmal (ff 142^v)
- Agapétos diakonos *Expositio capitum admonitoriorum* című művének első három fejezete (ff 143^r–144^v)

A könyvnek mintegy felét, 142 oldalt Libanios levelei teszik ki. Ezt a levélgyűjteményt bizonyos paleográfiai jellemzők alapján két részre lehet elkülöníteni: az első rész a f 13^r-től f 35^v-ig, a második rész pedig f 36^r-től f 83^v-ig tart. Az első részben sűrűbbek a sorközök, csak itt-ott olvasható egy-egy sorközi megjegyzés, míg a második részben a másoló sokkal nagyobb sorközöket hagyott, s itt a sorközi megjegyzések is gyakoribbak. Az első részben három fekete, valamint egy piros tintát különböztethetünk meg (utóbbit az iniciálékhoz használta a másoló), a második részben pedig két feketét és két pirosat. Itt először halványabb feketével írták le a főszöveget, majd piros tintával a sorközi megjegyzéseket és az iniciálékat, végül erősebb fekete tintával a szövegjavításokat, kiegészítéseket vezették a szövegbe. A piros tintával írt sorközi megjegyzések fokozatosan ritkulnak, ahogy haladunk előre

³ R. Hercher (ed.): *Epistolographi Graeci*. Paris 1873, 763–786.

⁴ S. Kotzabassi (ed.): *Die Progyrnasmata des Gregor von Zypern*. Fabeln, Erzählung und Ethopoiie. *Ellenika* 43 (1993) 45–63.

⁵ A ma is mértékadónak számító kiadás: R. Foerster (ed.): *Libanii Opera* I–XII. Leipzig 1903–1923. A levelezés a X. (1–839) és a XI. kötetben (840–1544) olvasható.

⁶ Hercher: i. m. (3. j.) 638–739.

a kéziratban, ráadásul a tinta színe is halványodik, végül felváltja egy bíborszerű piros tinta. Hasonló árnyalatú piros tintával írták a f 83^v-n olvasható, a Libanios-levelek végét jelző *Desunt caetera* mondatot is, de piros tintával tünteti fel a jegyzetek készítője – két írásjel között – azt is, hogy kik voltak a levelek címzettjei.

Érdemes megjegyeznünk, hogy a másoló egy-egy levél közepén hagyja abba mind az első,⁷ mind a második részt,⁸ majd új oldalt kezd. Az is figyelemre méltó, hogy a kódex befejezetlennek tűnik: néhány oldalon, ahol sorközi megjegyzések sem szerepelnek, a piros tintával írt iniciálék is hiányoznak.

A Libanios műveit kiadó Richard Foerster mintegy 442 kéziratot használt fel az összesen 1544 levél szövegének megállapításához. Foerster feltételez egy archetípust, amelyet *a*-val jelöl a *stemmájában*.⁹ Ez az archetípus elveszett, és az erről készült *apographa* – amelyet *b*-vel jelöl – szintén nem maradt fenn, ám az utóbbiról készült másolat, a *Vaticanus Gr. 83*, amit a XI–XII. században írtak és összesen 1528 Libanios-levelet tartalmaz, ma is olvasható. Ezt a kéziratot tekintjük a Libanios-levél*corpus* fő forrásának.¹⁰

Foerster a kéziratunkban olvasható, fentebb első résznek nevezett Libanios-levelezést további két egységre osztja, mert az anyagát két különböző gyűjteményből eredzteti. A f 13^r-től a f 20^r-ig található leveleket (*Ha_I*) az *e* kéziratból származtatott Σ gyűjteményhez kapcsolja (22 levél),¹¹ a f 20^r-től a f 35^v-ig tartó rész szövegét (*Ha_{II}*) pedig (39 levél) a *Lacapeniana collectió*ból vezeti le, mely a Σ -val közös eredetű *g* kéziraatra megy vissza.¹²

⁷ Az első egység végén: τοῦτ' εὐθὺς μὲν[.

⁸ A második rész végén: μόνος δὲ σὺ[.

⁹ Vö.: Appendix (a *Harley 5735* esetében saját jelzést használtam: *Ha*).

¹⁰ Vö.: <http://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/66714/> (2016.10.14.); Foerster: i. m. (5. j.) IX, 52.

¹¹ Foerster: i. m. (5. j.) IX, 107–108.

¹² Foerster: i. m. (5. j.) IX, 140.

A f 36^r-tól a f 83^v-ig tartó rész (*Ha_{III}*) eredete ismeretlen, Foerster csupán annyit ír róla, hogy egy sorközi glosszákkal kiegészített, 74 levélből álló gyűjtemény, melyben a levelek sorrendje a hagyomány főágában találhatóétól eltér.¹³

Általában nehéz eldönteni, hogy mi számít iskolai könyvnek a Palaiologos-kori birodalom oktatási rendszerében. Szinte bármilyen könyv lehetett tankönyv, ahol ezt a tartalom vagy már eleve megengedte, vagy ahol azt igény szerint át lehetett alakítani.¹⁴ Erre kiváló példa, hogy a gyerekek az eredetileg liturgikus használatra készült *Zsoltárok* segítségével tanultak olvasni.¹⁵ Kifejezetten oktatási segédkönyvnek készültek az ún. *schedographiák*, a *Marc. App. Gr. Cl. X. 5* jelzetű kódex például Moschopoulos *schedographiáit* tartalmazza.¹⁶ Az ilyen típusú szövegek általában két különböző részből álltak. A magyarázandó részeket – vagyis a főszöveget – nagyobb betűkkel írták, míg a hozzájuk tartozó *schedographikus* magyarázatokat kisebb betűkkel és egyszerű sorközzel. Kérdés, hogy ezek a művek tanításra vagy tanulásra készültek.¹⁷

Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a *Harley 5735* kifejezetten díszes pergamen-kódex, márpedig a pergamen a fővárosban is igen drágának számított.¹⁸ Ennek ellenére a szövegek elrendezése meglehetősen szellős, a margó széles, a sorköz nagy.

A könyv készítőjének kilétét csak találgatni tudjuk: elképzelhető, hogy egy tanár készít(t)ette saját használatra, illetve a di-

¹³ Foerster: i. m. (5. j.) IX, 177.

¹⁴ D. Bianconi: *Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio*. In: *Libri di scuola e pratiche didattiche. Dall'Antichità al Rinascimento II. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Cassino, 7–10 maggio 2008*, a cura di L. Del Corso e O. Pecere. Cassino 2010, 480.

¹⁵ A. Markopoulos: *Education*. In: E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack (eds.): *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Oxford 2008, 788.

¹⁶ Vö. <http://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/70599/> (2016.10.14.).

¹⁷ Bianconi: i. m. (14. j.) 482.

¹⁸ J. Lowden: *Book Production*. In: *Jeffreys – Haldon – Cormack: i. m. (15. j.) 463–464*.

ákjainak, esetleg megrendelésre dolgozó, hivatásos másoló munkája. Ettől függetlenül valószínűleg számolnunk kell iskolai használattal.¹⁹

Felsőbb szintű oktatás esetén még nehezebb eldönteni, hol húzódik a határ a tanári kézikönyv, a diákok tankönyve és más, értelmiségiek által olvasott könyvek között. Nem válnak el élesen az iskolai és a tudományos munkára használt könyvek sem. Elég csak arra gondolnunk, hogy a tananyagban előrébb járó diákok a tanár munkáját is segítették.²⁰

A Palaiologos-korban a hagyományos értelemben vett filológiai tevékenység, melyet a modern szövegkritika előzményének is tekinthetünk, igen jelentős. Főként a négy klasszikus drámaíró életművének kutatása erősödik fel. Manuél Moschopoulos, Maximus Planudés, Thomas Magistros és Démétrios Triklinios művei didaktikus szempontból is kifejezetten használhatóak voltak. Kommentárjaik és egyéb írásaik a grammatikai és nyelvi kérdések magyarázatára, a homályos szövegrészletek megvilágítására irányultak. Céljaik közé tartozott a stilisztikai mintának tekintett attikai nyelvjárás részletes bemutatása: Moschopoulos, Thomas Magistros és Planudés attikai szó- és kifejezésgyűjteményeket is írtak.²¹

Triklinios tudományos igénnyel készült szövegkiadásai elsősorban filológusoknak szólhattak, bár meg kell jegyeznünk, hogy tanári segédlet mellett iskolai felhasználásuk sem zárható ki. Ezek a kiadások népszerűségüket egyszerre köszönhatték a jó költői szövegeknek és a bőséges kommentárnak, de az áttekinthetőség, könnyen használhatóság sem volt elhanyagolható té-

¹⁹ *Bianconi*: i. m. (14. j.) 484.

²⁰ Vö.: *W. Lameere* (ed.): *Gregorius II Patriarcha, De vita sua*. Brussels – Roma 1937, 185, 17–20: *Συνέρρεον πρὸς αὐτὸν οὐκ ὀλίγοι, ἔρωτι παιδείας ἐλκόμενοι ἠπείγετο καὶ ὄδε, νεώτατος μὲν τοῦ χοροῦ, πλεονεκτεῖν δὲ αὐτοῦ ἐν τῇ τοῦ μαθήματος καταλήψει οὐδὲ τῶν πρεσβυτέρων παραχωρῶν οὐδενί.*

²¹ Például Moschopoulos, valamint Thomas Magister Ἐκλογαί, Maximus Planudés Ἀττικισμοί című munkái.

nyező. A Triklinios-féle kiadások ügyeltek a külső megjelenésre is. Elrendezésük világos, a szellős sorközökben elférnek a nyelvi és grammatikai megjegyzések, a margón kommentár veszi körbe a főszöveget, a tájékozódást diakritikus, prozódikus és kólometrikus jelek segítik, melyek kapcsolatot teremtenek a fő- és mellék-szövegek között.²²

A hasonló jellegű tudományos munka szorosan összefüggött a Palaiologosok által is szorgalmazott antik kulturális örökség rendszerezésével és újradefiniálásával. Ezen rendszerezés keretein belül a retorika tanulmányozása Aphthónios és Hermogenés műveivel kezdődött, majd a klasszikus és a keresztény szerzők következtek. Libanios és Synesios különösen nagy népszerűségnek örvendtek, az ő munkásságuk intenzív szövegkiadói tevékenység központjában állt.²³

A Libanios levél-*corpus* fő forrásának számítító *Vaticanus Gr. 83*-ban is azonosítható Démétrios és Nikolaos Triklinios kézirása:²⁴ ők tisztították meg a szöveget a hibáktól. Démétrios a margón jelezte a levelekben fellelhető *proverbium*okat, a történeti és mitológiai, illetve a metrikus részeket is.

Ennek ellenére az iskolai használat nem vehető bizonyosra, elképzelhető, hogy a kéziratot szélesebb olvasóközönségnek szánták. Libanios nemcsak a tanárok és a diákok körében volt nagyon népszerű, mindenki szívesen olvasta, aki csak művelődni kívánt.²⁵

Az oxfordi *Lincoln College*-ben található *Gr. 25* jelzetű kódex anyaga is hasonló törekvést tükrözhet: ebben Libanios *progymnasmái* és levelei, illetve Synesios levelei olvashatóak.²⁶ El kell ismernünk azonban azt is, hogy iskolai használatra közvetlen

²² *Bianconi*: i. m. (14. j.) 495–497.

²³ *Bianconi*: i. m. (14. j.) 498–499.

²⁴ Vö. *D. Bianconi*: Un doppio restauro Tricliniano: il Libanio Vat. gr. 83 tra Nicola e Demetrio. *Bollettino de Classici* 26 (2005) 3–38.

²⁵ *Bianconi*: i. m. (14. j.) 500.

²⁶ Vö. <http://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/cote/48679/> (2016.10.14. 20:12)

bizonyíték nincs, ráadásul bárki hozzájuthatott olyan kéziratához, amely egyébként az iskolai képzés részét alkotta.²⁷

Triklinios és Grégoras iskoláiban a tanár és a tudós, a diák és a kutató, illetve az iskola és az értelmiségi kör egymástól elválaszthatatlannak számított. A könyveket iskolai használatra és tudományos munkára egyaránt felhasználták. Az olvasók és a könyvkészítők köre is keveredett: egy-egy könyv másolója éppúgy lehetett tanár vagy diák, mint hivatásos *scriptor*. A legmagasabb szintű képzések esetén – a *quadrivium* csúcán – még nyilvánvalóbban látszik, hogy az iskolai oktatás és a tudományos munka között nem húzható éles határ. Ráadásul a szövegek újralfedezésük után megfelelő gondozással és tudós munkával iskolai szövegekké váltak.²⁸

A *Harley 5735*-ös kéziratban található Libanios-levelek is fenti módszert tükrözik. Mind a szöveg elrendezése, mind a kódex szövegtípusai, mind az ezekhez írt megjegyzések jellege erre utal. A kézirat műveinek többsége különböző szerzők leveleiből áll, a fennmaradt részt pedig *progymnasmák*, valamint irodalmi művekhez írt kommentárok teszik ki. A másoló több helyen hagy nagyobb sorközöket és margókat, amelyek elegendőek sorközi vagy lapszéli megjegyzések írásához. A Libanios levelek esetében f 36^r-tól szintén nagyobb sorközöket találunk – feltehetően ugyanebből az okból. A sorközi megjegyzések túlnyomó többségét glosszák teszik ki, egy-egy szó, kifejezés fölé rokon értelmű szavak, kifejezések kerültek, például a *προσειπεῖν* (= megszólít) *infinitivus* fölé a rokonértelmű *προσαγορεύσαι* (= üdvözöl) *infinitivus*. A glosszák az attikai nyelvjárás szókincsének bővítésére kiválóan alkalmasak. Néhány oldalon annyira sok a glossza, mintha a jegyzetek szerzője az egész levelet újraírná. Ez a módszer Thomas Magistros, Moschopulos vagy Planudés törekvéseit idézi a mintának tekintett attikai nyelvjárás elsajátítására.

²⁷ *Bianconi*: i. m. (14. j.) 502–503.

²⁸ *Bianconi*: i. m. (14. j.) 506.

Másik, jóval kisebb csoportot alkotnak azok a megjegyzések, amelyek a főszövegben szereplő szavakat pontosítják, igazítják. Ezek a pontosítások többnyire névmások feloldásai konkrét nevekkel vagy szavakkal. Szerzőjük ezzel is segíteni kívánja a szövegben való tájékozódást, a pontos megértést. Efféle nyelvtani útmutató például az is, mikor a jegyzet készítője a ἥς (= aminek) vonatkozó névmási *genitivus* fölé beírja az előző tagmondatban szereplő φλυαρίας (= fecsegésnek) *genitivusi* alakot.

Ritkábban ugyan, de előfordul, hogy a jegyzetkészítő szóképeket magyaráz. A τὸ σκῆπτρον (= jogar) főnév fölé τὴν βασιλείαν-τ (= királyság, uralkodói hatalom) ír vagy a τῶν πτερῶν (= szárny) *pluralis genitivus* alakot a ἔνεκεν τῆς ταχυτήτος (= a gyorsaság miatt) kifejezéssel értelmezi. Ezzel egyrészt ösztönzi a diákot/olvasót a szóképek használatára, másrészt segíti a szöveg megértését.

További csoportot alkotnak azok a megjegyzések, amikor a jegyzetek készítője úgy ítéli meg, hogy az adott mondat elliptikus, s azt saját elképzelése szerint kiegészíti. Erre példa, amikor a σὺ δὲ ἐμέ (= te pedig engem) mondatot az odaértendő ποιεῖς λαμπρὸν ἐμέ (= te pedig engem kiválóvá teszel) szavakkal egészíti ki. Hasonlóképpen a nyelvtani feloldásokhoz, ez is a szöveg megértéséhez szolgál útmutatóként.

Az ismertetett szerkezeti és tartalmi jellegzetességek alapján megállapíthatjuk tehát, hogy a *Harley 5735* kézirat alkalmas volt iskolai használatra, azonban a Palaiologos-kor kulturális közegét ismerve, nehéz eldönteni, hogy valóban oktatási céllal használták, vagy pedig tudományos munkára.

Appendix

